

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
1918-1920 ԹԹ. ԵՎ ԱՄԵՐԿՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆԸ ՕԳՆԵԼՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ

1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի անկախությունը, սակայն հենց իրենց՝ անկախության հռչակագիրը կազմած ու ստորագրած քաղաքական գործիչների վկայությամբ երկրի անկախությունը առաջին մի քանի ամիսներին կարծես թե ավելի շտա հայտարարագրի բնույթ էր կրում, քան իրական, քանի որ մայիսից մինչև տարեվերջ նորաստեղծ հանրապետությունը իր սահմանները ճշգրտելու և դրա հետ կապված բազմաթիվ վիճահարուլյց հարցեր լուծելու համար ստիպված էր տևական բախումների և կռիվների մեջ մտնել հարևան թուրքերի, վրացիների ու ադրբեջանցիների հետ։ Ազգամիջյան կռիվներն ու բախումները, քաղաքական ծանր իրավիճակը երկրում ստեղծել էին նույնքան ծանր տնտեսական մի կացություն, որի պատճառով հաճախ անպատասխան էին մնում հանրապետության կառավարությանը, խնամատարություն ու աշխատանքի, պարենավորման նախարարություններին Հայաստանի համարյա բոլոր բնակավայրերից հասցեագրված և օգնություն աղաղակող բազում խնդրագրեր, քանի որ ողջ երկիրն էր հայտնվել սովի և համաճարակների ճիրաններում, և բոլորին բավարարելն անհնար էր։

Հայաստանից հեռանալիս թուրքեն իրենց հետ տարել և մասամբ ոչնչացրել բոլոր տեսակի անասունները, ավերել մթերքի պահեստներն ու բնակավայրերը, քանդել երկաթգծերն ու կամուրջները, այրել ամեն ինչ՝ նման կաթվածահար վիճակ ստեղծելու համար։

«Դրուժինը քանի գնաց ծանրացաւ։ Մինչեւ հոկտեմբեր դրեթէ վերջացաւ Հայաստանի սահմաններում գտնւած հացի պաշարը, - գրում է Ս. Վրացյանը։ - Դրսից ոչինչ չէր գալիս։ Պետական եւ հասարակական ամբարները պարապ էին։ Ստեղծեց սարսափելի կացութիւն։ Ոչ միայն գաղթականները, այլ եւ տեղացիներից շատերը մատնւեցին սովամահութեան... Վեց ամսւայ ընթացքում սովից ու հիւանդութիւններից Հայաստանում մեռաւ մօտ 180.000 մարդ։ Թիւրքերը գտել էին կոտո-

յուսիսի նոր ձև՝ աւելի իրական եւ աւելի անաղմուկ ... Ժողովուրդը ստառուում էր վառուղ մոմի սլեւ»³⁰³

Սակայն, ինչպես վերը նշեցինք, նորանկախ հանրապետութեան ողջ ջանքերն առաջին հերթին ուղղված էին անընդհատ դիմադրավելու հարեանների, բացառութեամբ պարսիկների ստեպ-ստեպ կրկնվող դինված հարձակումներին և կարճատև սլատերադմներին, մյուս կողմից էլ երկրի պաշտոնատար այրերից կազմված պատվիրակութիւնները ազգամիջյան հարաբերութիւնները կարգավորելու և սահմանային վեճերը լուծելու նպատակով ստիպված էին լինում հաճախակի և երկարատև բացակայել Հայաստանից, հանգամանք, որը ևս իր բացասական ազդեցութիւնն էր ունենում երկրի ներքին կյանքի կարգավորման վրա:

1918 թ. դեկտեմբերի վերջին և 1919 թ. սկզբին կարճատև խաղաղութեան մի շրջան սկսվեց, որի ընթացքում կառավարութիւնը վերջապես կարողացավ իր ուշադրութիւնը կենտրոնացնել սովի, ցրտի, հիվանդութիւնների, գաղթականների անընդհատ հոսքի և տեղաշարժերի պատճառով «հալվող մոմի նման սպառվող ժողովրդի վրա»:

Դրութիւնն ավելի քան օրհասական էր: Սովի դեմ պայքարելու նպատակով բոլոր շրջաններում և խոշոր բնակավայրերում հիմնվեցին սննդակայաններ, որոնք օրվա մեջ մի անգամ տաք կերակուր, հաց, կամ ալյուր էին տալիս հաշվառման ենթարկված չքավորներին և գաղթականներին: Սակայն երկրի միջերջի պաշարը աղետալի արագութեամբ սպառվում էր, քանի որ երկաթուղին գրեթե անգործութեան էր մատնված, և դրսից համարյա թե ներմուծում չէր կատարվում:

Ժողովրդին սովի ճիւղաններից փրկելու գործին խոչընդոտում էր նաև գաղթականների անկանոն և չկանխատեսված տեղաշարժը տեղից տեղ: Յուրաքանչյուր հաջորդ օր պարզվում էր, որ սննդակայաններից օգտվողների թիվը աճել է, որի հետևանքով սննդակայաններում հաճախ սկիզբ էին առնում ծեծկռուտքն ու թալանը, որոնք երբեմն դառնում էին խիստ վտանգավոր և անկառավարելի:

Ըստ Հայաստանի կառավարութեան տեղեկագրերի՝ Արևմտյան Հայաստանից գաղթածների թիվը 1918 թ. աշնանը

³⁰³ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 192:

Հասնում էր 463.000-ի, որից 263.000-ը ապաստանել էր Հայաստանի առաջին Հանրապետության սահմաններում: Զգալի թիվ էին կազմում Կարսից, Շարուրի, Նախիջևանի տարածքներից գաղթականները: Նրանցից զատ Հայաստանում հաշվառվել էին մոտ 40.000 որրեր, որոնցից միայն 15.612 էին տեղավորված որբանոցներում: Փողոցներում անխնամ թափառող որբերի թիվը մոտ երկու անգամ գերազանցում էր պետության հոգածության տակ գտնվողներին: Անապաստան որբերից ամեն օր մի քանի հարյուրը մեռնում էին փողոցներում՝ նույնքան անօգնական և հոգածության կարոտ մեծերի հենց տչքի առաջ:³⁰⁴

Այս ընթացքում հայկական կառավարությունն արդեն պատվիրակություն էր ուղարկել Ամերիկա գլխավորապես հաց ձեռք բերելու համար:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ-ում ստեղծվել էին մի քանի բարեգործական հաստատություններ, որոնք օգնում էին պատերազմից առավել տուժած երկրներին: 1918 թ. ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի որոշմամբ այս բարեգործական հաստատությունները («Սիրիայի և Պաղեստինի նպաստի հանձնախումբ», «Հայ նպաստի հանձնախումբ», «Պարսկական պատերազմի նպաստի հիմնադրում») միավորվեցին՝ ստեղծելով Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտե (Ամերկոմ), որը շուրջ 15 տարի եռանդուն գործունեություն ծավալեց այդ տարածաշրջանում՝ իր խնամքի տակ առնելով և օգնելով պատերազմից տուժած կարիքավոր բնակչությանը, անապաստան որբերին:

Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի հայախնամ գործունեությունն այդ ժամանակ հիմնականում տարածվում էր 1915 թ. Մեծ եղեռնից հրաչքով փրկված և օտար երկրներում ապաստանած հայ գաղթականների, ինչպես նաև թուրքիայում մնացած հայերի վրա, որոնց համար Սիրիայում, Հունաստանում, Պոլսում և այլուր բացվել էին սննդակայաններ, հիվանդանոցներ, որբանոցներ, որոնց կանոնավոր կերպով օգնություն էր տրամադրվում, մինչդեռ Հայաստանի հանրա-

³⁰⁴ ՀԱԱ, ֆ.199, ց.1, գ. 22, ք.84:

պետություն և Ամերկոմի համագործակցությունը 1918 թ. մայիսից մինչև 1919 թ. մայիսը եղակի և ոչ այնքան շոշափելի ընդհանրություն էր կրում և համարյա եղանակ չէր ստեղծում երկրի աղետալի վիճակը կարգավորելու հարցում:

Այսպես՝ խնամատարությունն նախարարություն 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի տեղեկագրում, ուր ներկայացված են Հայաստանի տարածքում գործող 12 սննդակայանների վիճակը, նշված է նաև, որ Նորսուֆավթի, Ղամարլուի և Դավալուի երեք սննդակայանների ապահովումը սիրով հանձն առավ Ամերկոմյան նպաստամատույց կոմիտեն:

Մի այլ փաստաթուղթ հավաստում է, որ Ալեքսանդրապոլի «Պոլիգոն» կոչվող թաղամասում կուտակված հայ որբերի խնամքին մասնակցող Ամերկոմի մի քանի աշխատակիցներ կազմակերպել են որբերի աշակերտական միություն, որպիսիք արդեն գործում էին Սիրիայում, Հունաստանում և Արևմտյան Հայաստանում Ամերկոմի խնամքի տակ գտնվող որբանոցներում:

1919 թ. ապրիլի 28-ին Փարիզում կնքվեց համաձայնագիր մի կողմից Ամերիկյան օգնություն վարչության ներկայացուցիչ Հերբերդ Հուվերի և մյուս կողմից Փարիզի հայկական պատվիրակության և ՀՀ ներկայացուցիչ Ավետիս Ահարոնյանի միջև, որով ամերիկյան կողմը հանձն էր առնում ապրիլ ամսին Հայաստան ուղարկել 5000 տոննա ալյուր, շարունակել այդ կարգի Հայթայթումները մայիս, հունիս, հուլիս և հետագա ամիսներին, կանխել սովի հետագա տարածումը հանրապետության տարածքում, որի շնորհիվ կկանխվեր նաև «անիշխանության տարածումն ու կհաստատվեր կարգուկանոն»:

Համաձայնագրում նշվում էին նաև միջերթի տեղափոխման ծախսերը հոգալու և միջերթի բաշխման երկկողմ համագործակցությունն ու պարտավորությունները:

Մայիսի առաջին օրերին կառավարությունն նիստերում անընդմեջ քննարկվել է այս համաձայնագիրը, պարզաբանումներ են մտցվել որոշ դրույթներում: Պայմանագրով նախատեսվում էր, որ ստացված վարկի սահմաններում ձեռք բերված ալյուրի համար վճարումները կատարվելու էին հենց նյութորքում առանց ուշացումների և միայն դուլարով, որ պարբե-

³⁰⁵ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, ք. 6:

³⁰⁶ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 46, ք. 1:

³⁰⁷ Նույն տեղում, ք. 96:

րարար Ամերիկայի կառավարությանը պետք է ներկայացվեն Հայաստանին անհրաժեշտ ալյուրի և սերմացուի տեսակի և քանակի վերաբերյալ պահանջագրեր, որ միջերթի տեղափոխությանը նպաստելու նպատակով Բաթումում, Թիֆլիսում և Երևանում ամերիկացիների կողմից կնշանակվեն պաշտոնյաներ, որ ամերիկացիների կողմից հսկողություն կսահմանվի միջերթի բաշխման և սպառման վրա, Ամերիկան կճանաչվի արտոնյալ և ամենահուսալի պետությունը Հայաստանի համար և նրան կթույլատրվի օգտվել Հայաստանյան վարկից այնպիսի պայմաններով, ինչպիսի պայմաններով օգտվում է Հայաստանը Ամերիկայի վարկից:

Ալյուրի ու պարենի առաջին գնացքների մուտքը Հայաստան հնարավորություն ընձեռեց բոլոր գավառներում բազմապատկել գործող սննդակայանների թիվը, որոնք անվճար տաք կերակուր, հաց ու ալյուր էին մատակարարում բնակչության չքավոր խավին և գաղթականությանը:

Հայաստանի կառավարությունը 1919 թ. հունիսի 1-ին ստորագրեց պարտամուրհակ, որով նա պարտավորվում էր հունիսի 30-ին ԱՄՆ-ի գանձապետարան մուծել 5 միլիոն ԱՄՆ դոլար՝ տարեկան 5% դրույքաչափով՝ սկսած մուրհակի ստորագրման օրից: Այս գումարը հանդիսանալու էր ԱՄՆ-ից Հայաստանին տրվելիք օգնության կանխավճարը, իսկ հաջորդ մուծումները կատարվելու էին հետագա յուրաքանչյուր տարվա հունիսի 30-ին:

Սակայն արդեն հուլիսի 11-ին Կովկասում Ամերիկոմի գլխավոր ներկայացուցիչ գնդապետ Յարրոն Հայաստանի կառավարությանը զգուշացնում է, որ եթե վերջինս չկատարի իր պարտավորությունը, ապա իր կառավարությունը ստիպված կլինի դադարեցնել օգնությունը, քանի որ Հայաստանի կառավարությունն արդեն խախտել է պայմանագրում նշված ժամկետը:

Մինչ Հայաստանի կառավարությունը փորձում էր նախարարություններին տրամադրվող գումարների կրճատման և եկած օգնության մի մասի վաճառքից ստացված գումարների հաշվին փակել 5 միլիոն դոլարի պարտքը, Ամերիկոմի ներկայացուցիչները խնամատարության նախարարության աշխա-

³⁰⁸ Նույն տեղում, ֆ. 205, ց. 1, գ. 732, ք. 15-16:

³⁰⁹ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 304, ք. 12:

³¹⁰ Նույն տեղում:

տակրիցների հետ հունիս-հուլիս ամիսներին շրջում էին դա-
վառներում, ճշտում կարիքավորների ցուցակները, շինութ-
յուններ առանձնացնում պահեստների, սննդակայանների, որ-
րանոցների համար, կարգավորում հատկացվող սննդի չափա-
րաժինը, տեսականին և այլն:

Այն, ինչին ականատես եղան Ամերիկյան կոմիտեի ներ-
կայացուցիչները գավառներում, վեր էր ամեն տեսակի սպասե-
լիքներից:

Մեկը մյուսի հետևից թիֆլիս՝ Կովկասում Մերձավոր
Արևելքի նպաստամատույցի կենտրոնական գրասենյակ են
հասնում նրանց զեկուցագրերը, որոնք արդեն ականատեսների
կողմից ստեղծված փաստաթղթեր էին և բոլորովին կասկած
չէին հարուցում իրավիճակի ստույգ պատկերը ներկայացնելու
հարցում:

1919 թ. հուլիսի 15-ին դաշնակից պետութայունների
Արևելքում տեղակայված բանակի գլխավոր հրամանատարը
Կովկասում գտնվող ֆրանսիական զորքերի հրամանատարին
ուղղած դրուժյամբ տեղեկացնում է, որ գնդապետ Ուիլյամ
Հասկելը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի կողմից նշա-
նակվել է Հայաստանի մատակարարման գծով գերագույն
բարձր կոմիսար, և որ այդ հարցում նրան պարտավոր են բոլոր
միջոցներով աջակցել և՛ Անդրկովկասի 3 հանրապետութայուն-
ները, և՛ Հյուսիսային Կովկասի ղեկավարութայունը՝ հանձին
գեներալ Դենիկինի:³¹¹

1919 թ. օգոստոսի 16-ին թիֆլիս է ժամանում Հայաս-
տանի մատակարարման գծով գերագույն բարձր կոմիսար
Հասկելը, որը օգոստոսի 21-ին արդեն երևանում էր: Նրա այցի
հիմնական նպատակն էր ծանոթանալ տարածաշրջանի ներքին
կյանքին, ապահովել ալյուրի կանոնավոր փոխադրման գործը
Բաթումից Հայաստան, և, որ ամենակարևորն էր, ծանոթանալ
երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում և Ղարաքիլիսայում
տեղակայված սննդակայանների, հիվանդանոցների և որբա-
նոցների հոգսերին ու կարիքներին:³¹²

Հայաստանի կառավարության երեքուկես ժամ տևած
արտահերթ նիստում վարչապետն ու նախարարները գնդապետ
Հասկելին ներկայացրին զորքին, գաղթականներին, չքավորնե-
րին ու որբերին սննդով ապահովելու, Բաթումից և Հյուսիսա-

³¹¹ Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ. 246, ք.31:

³¹² Նույն տեղում, գ. 362, ք.17:

յին Կովկասից Հայաստան կատարվող փոխադրումների նոր կարգ մշակելու, ԱՄՆ-ի կառավարության հետ վճարումների ավելի իրատեսական ժամկետի պայմանադիր ստորագրելու և այլ հրատապ հարցերի մասին իրենց նկատառումները:³¹³

Ժամանակի պետական այրերը, համարյա բոլորին անխտիր, հետագայում իրենց հուշերում միշտ երախտագիտությամբ են հիշատակել Հասկելի անունը, որը Հայաստանի մատակարարման գործի իսկական նվիրյալն էր դարձել: Ահա թե ինչ է գրում այդ առիթով վարչապետ Ալեքսանդր խոտիսյանը. «Գնդապետ» Հասկելի դերը Հայ ժողովրդին սնունդ մատակարարելու, որբերը խնամելու, արհեստանոցներ բանալու գործին մէջ իրոք հսկայական էր: Իբրեւ պետ ահագին ոչ քաղաքական կազմակերպութեան մը, որուն ցանցը կը տարածուէր ամբողջ Հայաստանի մէջ, եւ որը գեղեցիկ կրպով կը մըռնէր իր գործը եւ անձամբ կը մտնէր անոր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ, Հասկելը իր անունը ոսկի տառերով գրած է Հայ ժողովրդի Ֆիզիքական գոյութեան պահպանման գործին մէջ:

Ան բաժանած էր Հայաստանը մէկ քանի շրջաններու. ամէն մէկ շրջան ունէր իր պահեստը, ուր կը մտնէին պաշարեղէնը և հագուստը՝ Ալեքսանդրապոլի կենդրոնական պահեստէն»:³¹⁴

1919 թ. սեպտեմբերի 10-ին Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի Կովկասի տարածաշրջանի կենտրոնական գրասենյակից Հայաստանի վարչապետի ստացած տեղեկագրերը հավաստում էր, որ սեպտեմբերի 10-ի դրությամբ Հայաստանի կառավարությունը ստացել է 11 միլիոն 500.000 դոլարի արժողությամբ մթերք:

Ինչ խոսք, այս թիվը ինքնին խոսուն էր և միաժամանակ վկայում էր, որ Ամերկոմի օգնությունը կանոնավոր բնույթ էր կրում և իր դրական ազդեցությունը թողնում երկրի տնտեսական վիճակի բարելավման վրա:

Ամերկոմի գործունեությունը հետագայում ընդգրկելու էր նորաստեղծ հանրապետության կյանքի համարյա բոլոր բնագավառները՝ գաղթականների և տեղացի չքավոր բնակչության խնամատարություն, որբերի հավաքագրում և որբա-

³¹³ Նույն տեղում, թթ. 52-54:

³¹⁴ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրուք, 1968, էջ 93:

նոցների բացում, հիվանդանոցների, շրջիկ բուժկայանների, արհեստանոցների ստեղծումն, կրթական գործի կազմակերպում, օգնություն բանակին և զինվորականներին, հացահատիկի և այլ կուլտուրաների սերմացուի ձեռքբերում, ցանքի կազմակերպում, մշակում և այլն:

Սակայն առաջին մի քանի ամիսների օգնությունը ուղղակի մահվան ճիւղաններից փրկեց հարյուր հազարավոր մարդկանց և տասնյակ հազարավոր որբերի, փրկեց ժողովրդին ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից:

«Ամերիկեան ալիւրի հասնելով կամաց-կամաց սովը մեղմացավ, - հետագայում դրել է Սիմոն Վրացյանը, - երկիրը սկսեց մտնել բնականոն հունի մէջ, եւ ժողովուրդն ու կառավարութիւնը կարողացան նւիրել երկրի վերաշինութեան ու պետութեան կազմակերպման գործին»:³¹⁵

SUREN AVETISYAN
Institute of History, NAS RA

SOCIAL-ECONOMIC SITUATION IN ARMENIA IN 1918-1920 AND THE FIRST STEPS OF THE AMERICAN COMMITTEE TO HELP THE REPUBLIC

Summary

On May 28, 1918 was declared Independence of the Republic of Armenia. Anyhow, according to the Armenian political figures who wrote and signed the Declaration of Independence, during the first months the independence of the country had rather a declarative than a real character, because from May till the end of 1918 the new formed Republic suffered greatly of many economic, political and demographic hardships. During their invasion the Turkish bands destroyed vital arteries of the country and, after their leaving, it remained devastated.

³¹⁵ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 242:

The period from the end of December 1918 till 1919 was a peaceful one, thus the Armenian government could concentrate its attention on the problems of famine, cold, diseases and the increasing number of refugees. The Armenian government sent a delegation to the USA, mainly for getting grain.

After World War I several benevolent organizations were founded in the USA which helped the countries that suffered heavy losses. In 1918 the benevolent organizations were united forming the American committee (Amercom) of the Near East. During 15 years this committee took under its guidance and helped as those who in the course of the war suffered losses, as well as the poor layers of the population and especially orphans.

The Amercom helped especially the Armenian refugees who miraculously escaped the Genocide of 1915 and lived in foreign countries.

The committee opened food centres, hospitals and orphanages in different countries and supplied them regularly with food and medicines. Meanwhile, from May 1918 till 1919 the cooperation between the Republic of Armenia and the Amercom was not active for regulation of the catastrophic situation in the country. Later the activities of the Amercom involved almost all spheres of life of the Republic of Armenia. During several months the help of the Amercom saved the lives of hundreds of thousands people thus protecting the people from the peril of physical destruction. "Owing to the American flour – wrote later Simeon Vratsyan, - famine gradually yielded and the country stepped on its natural way and both the people and government devoted themselves to the reconstruction and organization of the state."